

Öznelliğin yeni ifade biçimleri: Lacan tüm bunların neresinde?¹

Özge Soysal

Öznellik ve söz konusu yeni ifade biçimlerinin neler olduğu sorusuna değinmeden önce belki de kısaca öznel olanın kendisine ifade imkânı bulduğu toplumsal bağın nasıl kurulduğuna, özne-toplumsal bağ arasındaki ilişkiye değinmekte yarar var. Buradaki sorunsalımızı geliştirmeyi sağlayan ana hat, Lacan'ın 68 olaylarının da etkisiyle 1969–1970 yıllarında geliştirdiği söylemler kuramının günümüzde karşılaştığımız bir takım toplumsal ve bireysel fenomenleri ve psikopatolojilerin günümüzdeki evrimini nasıl ve hangi açılardan aydınlattığıdır. Bu soruyu açmak için de öznelliğin kuruluşunda rol oynayan önemli etkenlerin güncel söylemlerde uğradığı değişiklik ve dönüşümlere göz atmamız kaçınılmaz hale gelir.

Özne, öznellik, toplumsal bağ, söylem, arzu, zevk, itki gibi bahsi geçen her bir kavram ayrı ayrı ele alınmayı hak etse de burada bizi ilgilendiren özne ve toplumsal arasındaki bağda tüm bu kavramların birbirine nasıl eklemlendiğidir. Zira Freud'la birlikte psikanalizin ve klinik pratiğimizin bize öğrettiği bu kavramların hiçbirinin birbirinden soyutlanmış olarak yer almadıklarıdır. Bunun en güzel örneği, bilinçdışının derinliklerimizde kalan ve ara ara beliren bir kalıntı yığını olmaktan çok Freud'un "günlük yaşamın psikopatolojisinde" açıkladığı gibi öznenin söyleminde süregelen bir şekilde aktif olduğudur. Lacan sonraları "Bilinçdışı Öteki'nin söylemidir" diyecek ve bilinçdışının toplumsal Öteki'den ve de siyasetten ayrı olmadığını vurgusunu kuvvetlendirecektir.

Yine aynı şekilde, "Uygarlık ve hoşnutsuzlukları"nda Freud, itkisel çekilme ve dışsallık arasındaki bağı, yani itkisel çekilmeyi bize dayatanın ahlaki bilinç mi yoksa bu bilinci yaratanın itkisel çekilmenin kendisinin mi olduğunu uzunca tartıştıktan sonra, metnin sonuna doğru "*kültürel bir çağın üstben'inin bireysel üstben'le benzer bir kökene sahip*" olduğunu yazar. Freud, bireysel üstben'i yasaklamalar ve kısıtlamalar düzleminde kolektif üstben'den ayırmadığını belirttiği ve Lacan da özneler-arasılığı özneyi oluşturan Öteki'nin yerine göndermede bulunarak açıkladığında, her ikisi de toplumsal bireylerin dışında konumlanan nesnel bir alan olarak değil, tam tersine içeride, öznellikte yer alan dışsallık

¹ Bu yazı 20-21 Haziran 2009 tarihinde İstanbul Fransız Kültür Derneği ve Monokl Yayınları'nın ortaklaşa düzenlediği "*Lacancı Teori ve Pratik*" Uluslararası Lacan Kolokiyumu'nda sunulmuştur.

olarak (*extime*) kurarlar. Ve bu içsel dışsallığın oluşumu da iki temel ruhsal hareketi gerektirir:

- bizi arzulayan varlıklar olarak kuran toplumsal düzeneğin, temelinde ensest yasağını bulunduran simgesel yasanın içselleştirilmesi
- ötekiyle olan ilişkimizi düzenleyen zevkin, beden bedene olan ve ölüm itkisiyle birebir giden, tatminin ıstıraba dönüştüğü zevkin (*jouissance*) dışarıya atılması.

O halde, bizim gerçeklikle olduğu kadar başkalarıyla kurduğumuz ilişki yalnızca bu zevkin anındalığına, hemen-şimdiliğine karşı alınan mesafeye mümkündür. Bu mesafeyi dayatanın ve böylelikle de toplumsal bağı mümkün kılanın gösteren olduğunu biliyoruz. Bu noktada, yasanın ve arzunun zaten birbirlerinde içerildiklerini bir kez daha saptayabiliriz. Lacan, aslen anneye yönelen Şey'in –Freud'un *Das Ding* dediği, hiçbir göstereni ya da tasarımı olmayan, hedefi bulunmayan zira hiçbir zaman ulaşılamayacak olan ama bununla birlikte her şeyin de etrafında döndüğü, arzunun dahi nesnelere aracılığıyla onu aradığı- “yasanın tersi” olduğunu söyleyecektir.

Bize bilinçdışı özneyi belirten unursa şikâyeti, daha genel anlamda kendisini ifade biçimidir. Lacan birçok yerde özne ifadesinde bulunduğunu söyler. Özne konuştuğunda, bölünmüş öznenin yeri olan hakikat, harekete geçiren olarak gösteren, öznenin söylemini yönelttiği Öteki ve eksiklik olarak üretim-nesne *a* aynı anda dolaşım halindedirler. Üretilen eksiklik ya da kayıp –nesne *a*, zevk fazlası- öznenin ifadesinde kontrolünden, öngörüsünden, denetiminden kaçan, tamamlanamadan kalan ve dile dökülemeyen bir şeyler olduğu anlamındadır. Biz bu eksikliği olumlu anlamda yani özneyi harekete geçiren ve toplumsal alanda ifadesini süregelen kılan ruhsal bir yarık şeklinde anlıyoruz. Söz konusu dolaşımdaki bu temel dinamik aynı zamanda arzu ve arzulamanın da motorudur. Özne her konuştuğunda biraz önce iki temel koşul olarak bahsettiğimiz dinamiği harekete geçirir. Söylemini yönelttiği Öteki, sosyal-psişik düzlemde onu belirleyen ve bu belirlenişe paralel olarak ona zevk nesnesini yasaklayıp, eksikliği, bir başka deyişle arzuyu iletendir.

Günümüz söylemine baktığımızda bu dinamiğin böyle işlemediğini, Öteki'nin işgal ettiği yerin dönüştüğünü, yeni söylem şekillerinin yeni ifade ve davranış biçimlerini beraberinde getirdiğini görüyoruz. Bu şu demektir: öznenin ıstırabını yaşayışı ve dile getirişi – artık dile getirmekten çok eyleme geçişlerin arttığını gözlemliyoruz- içinde konumlandığı baskın toplumsal söylemle ilişki içindedir.

Bize aynı zamanda bilinçdışı öznesinin kuruluşunu da veren bu dört temel unsurdan itibaren Lacan efendinin söylemi, histeriğin söylemi, evrensel bilimsel söylem ve analitik

söylem olmak üzere dört ayrı söylem ve öznenin bu söylemlere göre farklı ele alınışlarını belirlemiştir. Daha sonra bunlara öznenin kuruluşunun tersi yönünde işleyen ve artık söylemin bu dört elemanı arasındaki dolaşımın aynı olmadığı bir beşincisini, kapitalist söylemi eklemiştir. Bu artık öznenin ve arzunun harekete geçiricisi olan eksikliğin bir “arıza”, “başarısızlık” olarak görüldüğü ve kaybı gerçeklikte sunulan tüketim nesnelileriyle tamamlamanın salık verildiği bir söylemdir. Bölünmüş öznenin bölünmüşlüğü onarılmalı ve özne en nihayetinde tamlığa, doyuma ulaşmalıdır. En azından vaat budur.

Kapitalist söylemin işleyişinden itibaren de bilginin özneyi belirlediği, öznenin “İşte, iyiliğin için yapman gereken” şeklinde temsil edildiği teknik-bilimsel söylem, herhangi bir logonun ya da markanın arzu nesnesini tanımladığı tüketim söylemi, bilen kişi konumundan itibaren öznenin eksikliğini giderebilmek için özneye onu belirleyecek göstereni vermeye yönelik terapistin söylemini ve de nesnenin göstereni adlandırdığı – alkol/alkolizm gibi- ve bu nesne yoluyla da öznenin yerinin tanımlandığı alkolizm ya da madde bağımlısının söylemlerini, daha doğrusu sosyallikle ilişkilene biçimlerini türetip, örneklendirmek mümkündür. Tüm bu ilişkilene biçimlerinde söz konusu olan arkasında bir özneyi barındıran söyleme (énonciation) değil, pür söylenendir (énoncé).

Nesnenin fetişizasyonu biz nesneye değil nesne bize bakar hale gelmiş ve Lacan’ın sıraladığı dört itki nesnesinden (bakış, ses, dışkı, meme) biri olan ve öznenin Ötekiye yönelttiği ve karşılığında onun tarafından bakılıp – tanınmak istediği bakış böylelikle tersine çevrilmiştir. Dahası nesne psişik düzlemde ifade bulduğu arzu ve talep düzleminden yeniden gerçekliğin ihtiyaç düzlemine indirgenmiştir. Ne simgeselde temsil edildikleri ne de imgeselde kurgulanabildiklerinden “hiç nesne” (l’objet rien) olarak nesne *a* nın tasarımlarından bakış ve ses *arzu* düzleminde, oral ve anal nitelikteki itkilerse *talep* düzleminde yer almaktadır. Bunlar, öznenin henüz Öteki’yi eksikli olarak tasarımılamadığı, Bir olarak yaşantıladığı Öteki’den talep edilen meme (burada memeyi beden parçasından ziyade eksikli olmaya devam edecek nesne *a* nın bir izi olarak düşünüyoruz) ve Ötekinin talebi etrafında oluşan anal itki, öznenin kaybedip dışarıya attığı ama aynı zamanda Öteki’nin talebine sunduğu dışkı nesnesidir. Ama verilen ya da alınan –itkisel hareketin her zaman bir gidiş-geliş içindeki dolaşım olduğunu ve nesnesini kaçırdığını hatırlarsak- aslında hiçbir zaman özneyi ve Ötekini tamlamadığı gibi, talep edilen ya da öznenin istenilen, arzulananın kendisi de değildir. Talep düzleminde Öteki için anlamlı olan bir şey, bir gösteren vardır ama özne onun ne olduğundan habersizdir; dolayısıyla burada meme imgesel, dışkı da simgesel anlamını korur. Ancak üçüncü bir etapta, arzu düzleminde nesne gerçekliğin nesnesi olmayan “hiç nesne” statüsüne erişir. Bakış ve ses kurulmuş bir özne olduğunu “varsayarlar” –örn:

otistik çocuklarda analitik anlamda bir öznenen bahsedip bahsedemeyeceğimiz sorusu ve ona eksikli olanın kendisini ilk etapta Ötekinin arzu nesnesi olarak yaşantılayamaması, zira Öteki'nin arzusunu aramaması. Ses, sözün ve söylenenin ardında dağılır, kaybolur; bakışın özneye açılan dünyanın ardında dağılması, kaybolması gibi. Beslenme, bakım gibi ihtiyaçlara dayanan ve Öteki'de nasıl tasarımılanıp (imgesel boyut) onu nasıl tasarımıladığımız (simgesel boyut) sorularıyla talebe dönüşen itki nesnesi, arzu dönemeciyle içinde imgeselin ve simgeselin de ötesinde gerçeği de barındıran bir başka boyuta erişir. Talep nesnesi arzunun nesnesinin ancak simgesi ya da kurgusu olabilir.

Günümüzdeki sorunsal, arzunun talebe, arzu nesnesinin de gerçekliğin talep edilen ihtiyaç nesnelere, bakışın gerisinde bir özne varsaymaksızın bakılan ya da bize bakan nesneye, aynı şekilde sesin de söyleneni harekete geçiren bilinçdışı öznesini silercesine yalnızca söylenilene indirgenmesidir. Dolaşımda, değiş-tokuş halinde olan ve sürekli yenilenen bir nesnelere dizisi vardır ve günümüzde özneyi konumlandırıp, belirleyen de bu nesnelere dışlanıp dışlanmadığı ya da ne ölçüde elinde bulundurduğu, talep ettiği ve karşılığında hak olarak geri aldığıdır. Bu noktada, öznenin tabii olduğu simgesel kastrasyonun liberal söylemlerde gerçek ve imgesel yoksunlukla karıştırıldığını saptayabiliriz. Bu aynı zamanda öznenin psişik soru ve sorunsallarına –çatışmalarına, çelişkilerine– gerçek ve imgesel cevaplar araması ve dahası bunu “hak” düzleminde algılaması demektir. Mademki teknik-bilimsel gelişmeler bize her türlü olanağı sunmaktadır, o halde bizim de bunları elde etmek “hakkımızdır”, dışlanmış hissettiğimiz de yalnızca zevk nesnesi değil, var-oluştur, adeta varlıktan dışlanırsınız ya da bu bağlamda başkasını bu nesneden dışlayarak varlıktan dışlarırsınız.

Peki, o halde kendimize şu soruyu sorabiliriz: günümüz liberal-tüketim söyleminde özne kendisine arzuyu ileten eksikli bir Öteki'de mi yoksa zevki (jouissance) ve tamamlanmışlığı, dahası bastırılan tutkuları salıvermeyi öneren “sapkın” bir Öteki'de mi kurulmaktadır? Bu bağlamda gerek günlük yaşamımızda gerekse klinik deneyimimizde karşılaştığımız bir takım temel değişlikleri irdelememiz gerekiyor.

Bunlardan ilki liberal pazar ekonomisinde sağlık algısının değişmesi ve sağlığın tanımının fiziksel-sosyal-ruhsal tamlık durumuna dönüşmesidir. İyi olma hali olarak adlandırılan şey, öznenin her anlamda kendisini gerçekleştirdiği – kariyer, aşk, çocuk sahibi olma- hatta belirlediği teknik ve bilimsel tanımlamalar tarafından biçimlenmektedir. Bize başvuran hastaların dileği tüm bu uzman öğütlerinin ışığında yoksunluğun olmadığı ya da bunun sunulan nesnelere, verilen gösterenlerle doldurulabildiği “kaliteli” bir yaşama ulaşma isteğidir. Oluşturmak, kurmak, sorgulamak ve süreç içinde yapılandırıp yorumlamak gibi

temel birtakım kavramların yerini bilmek, yararlılık, kar, etkililik ve işleyişin hâkim olduğu düşünüş ve davranış şekillerine bıraktığını görüyoruz. İşlemekten yorulmuş bireyler, kayıp nesnenin yasını tutmanın imkânsızlaştığı melankolik içe çekilmeler, dahası mutlak doyuma ulaşamamayı ağır bir suçluluk olarak yaşayanlar, nereye doğru gittiğini bilmeksizin sürekli pedal çevirircesine bir nesneden diğerine kayan ya da cevabı bedensel sınamalarda-sınırlarda bulanlar (kendine zarar, şiddet, bedeni delme, oyma vs.) sıklıkla karşılaştığımız örneklerdendir.

Özneliğin ıstıraplarının yeni ifade biçimleri de yeni tedavi yöntemlerine çağrıda bulunmaktadır. Öznenin sorusu olan, çözülmeyi, okunmayı, tercüme edilmeyi bekleyen semptom yerini daha çok cevabın zaten soru sorulmadan verildiği davranışsal bozukluklara bırakmış gibidir. Klinisyenin öznedeki sorulan bu sorulara hemen yanıtı yoktur ya da bilinçdışı hakikati yeniden üretmesi söz konusu da değildir. Tekrar üretilen şey ancak özneyi temsil eden ama onun bilgisinin ve farkındalığının dışında onu belirleyen gösterenler olabilir. Bu noktada kuramsal bilgi ve özne üzerindeki bilgi arasında net bir ayırım yapmak gerekliliği doğar. Zira özne ne bilinebilir ne de bilindiği iddia edilebilendir, analitik anlamda özne ancak varsayılabılır.

Liberal söylemlerdeyse özne adeta “kendi evinin efendisi” olmaya yazgılı gibidir. Freud’un “özne kendi evinde efendi değildir” sözü günümüzde tersine çevrilen bir başka belirleyici unsurdur. Bu da esasen özneliğin kuruluşundaki dışsallığı, öznenin kendi kendisini ancak bir “tanımama” mekanizmasıyla ele alabildiğini, denetleyemediği, ön göremediği, onun bilgisinden kaçan bir şeyler olduğu gerçekliğini yadsımaktadır. Özneye yeniden efendiliğini verense ruhsallığının oluşumunda kendisine ve Ötekiye yönelttiği sorulardan olan cinsiyetini, cinselliğini, bedenini, hatta geleceğini yalnızca kendisinin belirleyebilip, sadece kendisine referanslı yaşayabileceği söylemidir. Dönüşen zaman ve mekân algısında birey, sonsuzluktan esinlenip ona yönelen bir sonludan ziyade, sonluluğunu kırmak isterken paradoksal olarak gitgide daha çok sonlunun içine hapsolmuş gibidir. Hem kendisine hem de başkasına tahammülsüzlüğün tırmanan gerginliğinde artan şiddet olayları, cinnet, intihar vakaları ve dahası post-modernizmle birlikte altı kaydırılan tüm aşkın değerlerin sonucunda sonluluğa sıkışmış ve neyin doğru neyin yanlış olduğuna karar veremeyen bireylerin kendilerine neyin doğru olduğunu söyleyecek gönüllü efendiler yaratması, Charles Melman’ın deyimiyle bir nevi “iradi faşizmin” doğması bu değişimin güncelimizdeki örneklerindendir. Modernizmle birlikte öznelin kamusalı deyim yerindeyse istilas ve bunun etkisi olarak da içerisi ve dışarı gibi gerçeklikte de yansımasını bulduğumuz ruhsal ayrımların fazlasıyla birbirine karışması, “mekânı” başkasını kabul ettiğimiz ve ona açıldığımız bir karşılaşma alanı olmaktan çok bir

başkasını rahatlıkla yargılayıp, dışlayabildiğimiz –örneğin bazı kadın programları, magazin programları- hem sözel hem de gösteri anlamında bir tüketim alanına dönüştürmüştür.

Tüm bu örnekleri çoğaltmak mümkünse de sonlandırırken psikanalitik söylemin bu bahsettiğimiz değişimlerin içinde nerede ve nasıl konumlandığını sorabiliriz. Kayıp ve öznenin bu kayıpla nasıl başa çıktığı psikanalizin temel sorularındandır. Öznede süregelen olarak sorulan bu soruya yaklaşma biçimiye onun etiğinin önemli bir ilkesini belirleyecektir. Psikanalitik etiğin diğer tüm ahlaki yaklaşımlardan farklı olarak arzuyu, ne arzuladığını bilmeyen, gerçeklikte bir nesnesi olmayan ya da nesnesi sonsuz ve tüm imgesel algılanabilir nesnelerin ötesinde olan, imkânsızı isteyen ama buna ulaşması öznenin var-oluşu için imkânsız olan arzuyu öncelediğini ve değerli kıldığını söyleyebiliriz. Her zaman bir üçüncüyü içeren, dilin simgesel düzeneğine, kayba ve eksikliğe göndermede bulunan arzu ve Lacan'ın deyimiyle ne olursa olsun “arzusunu terk etmemek” koruyup, destekleyebileceğimiz en temel ilkedir.